

UMIDA TADJIYEVA,

Oriental universiteti Sharq tillari kafedrası o'qituvchisi

MAQOL VA MATALLARNING LINGVOKULTUROLOGIK OBYEKT BO'LISHI MASALALARI

Annotatsiya: Maqollar, matallar, naql va iboralar yillar osha tildan tilga ko'chib millatning madaniy me'rosiga aylangan xalq og'zaki ijodi na'munalaridir. Ushbu maqollarda xalqning na-faqat tarixi, turmush tarzi, dunyoqarashi, balki ularning g'am-u tashvishlari, orzu o'ylari ham o'z aksini topadi. Ushbu maqollarni o'qir ekanmiz biz o'sha xalqning madaniyati ichiga kirib boramiz va undan bahramand bo'lamiz. Shu vaqtgacha maqollar folklorshunoslikda keng tarzda o'rganilgan, hozirda tilshunoslikda tadqiqot manbaiga aylangan. Ushbu maqolada maqollarning tilshunoslikning o'rganilish obyekti sifatidagi ilmiy qarashlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Lingvokulturologiya, maqollar, matallar, frazeologik birliklar, Maslova, mentalitet, kognitiv tilshunoslik.

Аннотация: Пословицы и поговорки являются образцами народного устного творчества, которые с годами передавались из одного языка в другой и становятся культурным достоянием нации. Эти пословицы отражают не только историю, образ жизни и мировоззрение народа, но и его печали, заботы и мечты. Читая эти пословицы, мы входим в культуру этого народа и наслаждаемся ею. До этого пословицы широко изучались в фольклористике, а теперь стали источником исследований в лингвистике. В данной статье описываются научные взгляды на пословицы как объект изучения языкознания.

Ключевые слова. Языковая культура, пословицы, поговорки, фразеологизмы, Маслова, менталитет, когнитивная лингвистика.

Annotation: Proverbs and sayings are examples of folk oral art, which over the years have been passed from one language to another and become the cultural heritage of the nation. These proverbs reflect not only the history, lifestyle and worldview of the people, but also their sorrows, worries and dreams. Reading these proverbs, we enter the culture of this people and enjoy it. Before that, proverbs were widely studied in folklore, and now they have become a source of research in linguistics. This article describes scientific views on proverbs as an object of study of linguistics.

Keywords. Language culture, proverbs, sayings, phraseological units, Maslova, mentality, cognitive linguistics.

Maqollar xalq dunyoqarashi, ruhiyatini chuqurroq anglashga imkon beruvchi milliy-madaniy birliklardir. Xalq og'zaki ijodi xalqning xalq bo'lib shakllanish va rivojlanish davridan bugungacha bo'lgan bosib o'tgan yo'li, hayot tajribalari, quvonch-shodliklari, mehnat-mashaqqatlari, shuningdek, xalqning donoligi, aql-zakovatini ko'rsatuvchi o'ziga xos bir madaniyat ko'zgusidir. Ular har bir xalqning qon-qoniga singib ketgan, hayot tarziga aylangan boy ma'naviy merosi, o'lmas qadriyatlari hisoblanadi. Xalq og'zaki ijodining asrlar osha, avloddan avlodga, tillardan tillarga o'tib, kamol topib kelayotgan o'ziga xos janrlaridan biri bu – xalq maqollaridir. Ular ko'p asrlar davomida xalqning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy tajribalari, hayotiy kuzatishlari asosida yuzaga keladi. Xalq og'zaki ijodidagi har bir janr xalqning intellektual salohiyatini, o'zligini, o'ziga xosligini ko'rsatuvchi vositadir. Masalan, xalq

marosimlarida bajarilgan har bir amallar, irimlarda asrlar davomida amal qilib kelingan urf-odatlar, e'tiqodlar yotsa, topishmoqlarda xalqning donishmandligi, donoligi, topqirligi, hozirjavoblighi; qo'shiqlarda xalqning yuraklaridagi orzu-umidlari, intim kechinmalari aks etsa, maqollarda esa xalqning hayot tajribasidan orttirgan saboqlari, xulosalari, inkor etib bo'lmay hayot haqiqati tarzida o'z aksini topadi.¹ Shuning uchun ham rus yozuvchisi L.N.Tolstoy maqollarning xalq hayoti, ruhiy dunyosi bilan naqadar yaqin ekanligi haqida to'xtalib: "Har bir maqolda men shu maqolni yaratgan xalqning siymosini ko'raman" – deb yozgan edi. Adib M.Sholoxov esa "Maqol qanotlanib asrlardan asrlarga, avloddan avlodga ko'chib yuradi va bu xalq donishmandligi parvoz qilayotgan ufqning nihoyasi ko'rinmaydi" deb xalq maqollarining inson hayotida bitmas-tuganmas xazina ekanligini alohida ta'kidlaydi.²

Maqol va matallar nafaqat adabiyotshunoslik yoki folklorshunoslikda, balki tilshunoslikda ham o'rganish muhim hisoblanadi. Shu haqda V.A.Maslovaning yozishicha: "Maqol va matallar, odatda, folklorida janr matnlari sifatida o'rganilgan, tilshunoslikda esa ularni o'rganish endigina boshlanmoqda". V.A.Maslova lingvokulturologiyada faqat tabiati va faoliyati muayyan xalqning tarixi, madaniyati va hayoti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan maqol va matallarni hisobga olish kerakligini ta'kidlaydi³. Shuningdek, E.S.Mezentsevaning yozishicha maqol va matallarga ham xalq mentalitetining in'ikosi sifatida kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan qaraladi. Maqol mentaliteti aynan maqolning mentaliteti emas, balki xalqning, aniqrog'i, xalqning muayyan ijtimoiy guruhlari aks ettirilgan mentalitetdir⁴. Maqol va matallar xalq mulkidir. Har bir xalqning o'ziga xos maqol va matallari bor, ularning har biri ko'p asrlik tarixga ega, turli tillardagi maqollarining kognitiv tuzilmalarida ham o'xshashlik, ham farqlar mavjud bo'lib, bu bizga qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi va natijada, turli etnik guruhlarining tillararo va madaniyatlararo tadqiqot mentaliteti istiqbollari kashf qilishga turtki bo'ladi⁵. Umuman, tillarning paremiologik fondiga va ularning eng ko'p qo'llaniladigan sinfi sifatida maqollarga qiziqish so'nggi yillarda ortdi, bu bir qator omillar: matnlarda turli janr va uslubiy yo'nalishlarning keng qo'llanilishi, matndagi paremiyalarning pragmatik yukini o'sishi, shu jumladan, internet tili, maqollarni yangi jihatlarida– (lingvokulturologik, lingvoksologik, lingvokognitiv, lingvokulturografik va boshqalar) ko'rib chiqish; paremiyalarning turli janrlari: belgilar, topishmoqlar, va boshqalarni batafsilroq o'rganish kabilar bilan bog'liq. Paremiologiyani tilshunoslikning bir tarmog'i sifatida o'rin egallashida etakchi ro'l taniqli frazeolog, paremiolog Valeriy Mixaylovich Mokienkoga tegishli, u frazeologiya-ning lingvistik fan sifatida tatbiq qilinishi, tadqiqotchilarni "frazeologik birliklar va paremiyalarning sof lisoniy xususiyatlari, ularning badiiy nutqda qo'llanishi, boshqa xalqlar folklor fondi bilan o'zaro aloqasi, boshqa tillarga tarjima qilish muammolari" bilan qiziqtirganligini ta'kidlaydi⁶.

V.N.Telia, lingvokulturologiya yo'nalishining asoschisi tilning frazeologik manbalarini o'rganar ekan, maqolni o'ziga xos milliy "kod" yoki maishiy madaniyat tili sifatida ko'rib chiqadi, u asrlar davomida shakllanib, avloddan avlodga o'tib, muayyan madaniyat vakillarining hayotiy pozitsiyasi va falsafasining barcha o'rinlarni o'zida aks ettiradi. M.L.Kovshova lingvokulturologik yondashuv N.I.Tolstoy tomonidan ishlab chiqilgan etnolingvistik tahlil bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. Lingvokulturologik usul "madaniy ma'lumotlar lingvistik belgilarda saqlanadi va uza-

¹ Library.ziyounet.uz

² Library.ziyounet.uz

³ Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – В 208

⁴ Мезенцева Е.С. Пословичный фонд языка как фрагмент языкового сознания этноса // Вестник КазНУ. – 2005. – №2. – В 23-26.

⁵ Краснокутская М.А. Пословицы и поговорки как объект изучения в лингвистике. International Journal of Humanities and Natural Sciences, vol. 11-5 (74), 2022.-В 154

⁶ Бредис М.А., Димогло М.С., Ломакина О.В., Паремии в современной лингвистике: подходы к изучению, текстообразующий и лингвокультурологический потенциал // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2020.-В 267.

tiladi – o‘tmishni tushuntirish va kelajakni bashorat qilish” pozitsiyasiga asoslanadi. Maqollarning leksikografik tavsifi bilan birga keladigan lingvistik va madaniy sharhlar tegishli birlikni talqin qilishda xatolardan qochish imkonini beradi.⁷

Maqol va matallarning lingvistik obyekt bo‘lishining yana bir sababi, turli tillardan frazeologik birikmalarni tarjima qilishdagi bir qancha muammolarning yuzaga kelishidadir. Tarjima aspekti badiiy amaliyot va tarjima nazariyasida yuzaga keladigan turli muammolarni hal qilishga yordam beradi. Bu jihat kontrastiv usul bilan bog‘liq, ammo bir qator muhim va o‘ziga xosdir omillar mavjud: tarjimonning malakasi, tillarning paremiologik fondini bilish, yozuvchi – badiiy asar muallifining niyatini tushunish. Bundan tashqari, maqollarni tarjima qilish – “tarjimondan tilning madaniyati va milliy o‘ziga xosligini yaxshi bilishni, funktsional dominantlarni, hissiy-ekspressiv fonni va stilistik xususiyatlarni saqlashni talab qiladi”⁸.

Maqolni zamonaviy tilshunoslikda o‘rnini aniqlash va uning maqomini belgilash muammolari doimo dolzarb bo‘lib qolmoqda. Buning sababi turli xil hayotiy vaziyatlarning belgilari va modellari sifatida maqollarning ko‘p qirraliligi, xilma-xilligidir. Bundan tashqari, ushbu mavzuning dolzarbligi paremiya ta’rifining eng keng ko‘rinishi – ko‘chma leksemdan to‘liq takrorlanadigan matngacha bo‘lgan imkoniyat bilan bog‘liq⁹. Lingvistik ma’noda maqol ham matn, ham ishora (E.V.Ivanova, G.L.Permyakov), til belgisi maqomiga ega bo‘lishi mumkin bo‘lgan eng murakkab shakllanish (V.V.Gvozdev) hisoblanadi. Devid Kramning fikricha, maqol ichki va tashqi tuzilishi o‘zgarmagan birlik turi sifatida esda qolishi va qayta-qayta qo‘llanishi ma’nosida ko‘chirma maqomiga ega leksik elementdir. Maqollar maishiy va shaxslararo munosabatlar doirasini aniqlash va klishe qilish va bu madaniy kategoriyalarni avloddan avlodga etkazishga xizmat qiladi¹⁰.

Maqollar semantikasi ko‘ra bir necha guruhga bo‘linadi: Birinchi guruh savdo va iqtisod bilan bog‘liq bo‘lgan geografik nomli va “Keraksiz ish qilmaslik kerak, befoyda ish qilish kerak” semantikasiga ega bo‘lgan maqollardan iborat: rus. *В Тулу со своим самоваром не ездят* (*Tulaga samovar bilan borilmaydi*), ingliz. *To send coals to Newcastle* (*Nyukaslga ko‘mir yuborgandek*), fin. *Ei kanneta lunta Lappiin* (*Laplandiyada qor yo‘q*)¹¹. Huddi shu maqol o‘zbek tilida ham *O‘rmonga o‘tin bilan borilmaydi* tarzida qo‘llaniladi.

Ikkinchi guruh maqollarga kelsak, toponimni o‘z ichiga olgan, biron bir maqsadning ko‘zlanishini ifoda etgan, biror bir *talab* ni anglatadi, (So‘rasa, topasiz)” semantikasini ifodalaydi. Rus tilida Kiyev va Moskva shaharlari shunday maqsad sifatida harakat qiladigan maqollar mavjud: Rus. Til Kiyevga olib keladi; Til bilan Moskvagacha boradi. Qadimgi davrlarda Kiyev Rossiya davlatining poytaxti bo‘lgan, “rus shaharlarining onasi” iborasi mashhur. Poytaxtning bu tasviri “O‘tgan yillar haqidagi ertak” dan ma’lum bo‘lib, unda 882-yilda shahzoda Oleg “Kiyevda hukmronlik qilish uchun o‘tirdi” va “се буди мѣи градомъ рускими” (“Bu rus shaharlari onasi bo‘lsin”) degani tasvirlangan. Keyinchalik Rossiyaning davlat markazi Moskvaga ko‘chirildi va u oxir-oqibat ulkan mamlakatning poytaxtiga aylandi. Maqolning ma’nosi shundan iboratki, zarur va muhim maqsadga (poytaxt) uzoq bo‘lsa-da, odamlardan yo‘l-yo‘riq so‘rash bilan erishish mumkin¹². O‘zbek tilida *Izlagan imkon topadi*, arab tilida *Man jadda vajada* (qidirgan topadi) kabi maqollar qo‘llaniladi.

⁷ Антонова Е.Н., Бредис М.А., Владимирова Т.Е., Паремнология без границ. Изд-во РУДН М.2020.-В 23

⁸ Koloshits, A.G. (2015). Methods of translating paroemiological units into Russian (based on Russian fiction) In Ideas. Search. Decisions: a collection of articles and abstracts of the IX International scientific-practical. conf. (Minsk, November 25, 2015), 6 (4).-В 12

⁹ Антонова Е.Н., Бредис М.А., Владимирова Т.Е. Keltirilgan manba’. – В 25

¹⁰ Антонова Е.Н., Бредис М.А., Владимирова Т.Е. Keltirilgan manba’. – В 26

¹¹ Бредис М.А., Димогло М.С., Ломакина О.В., Паремии в современной лингвистике: подходы к изучению, текстообразующий и лингвокультурологический потенциал // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2020. – В 269

¹² Бредис М.А., Димогло М.С., Ломакина О.В., Ko‘rsatilgan manba’. -В 275

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, maqollardan ko'pincha dunyoning lingvistik tasviri shakllanadi, bu ona tilida so'zlashuvchilar tomonidan dunyoni idrok etishni belgilaydi. Dunyoning lingvistik tasviri – bu o'zining tuzilishida va til tomonidan idrok etilgan qismlarining aloqalarida yaxlit va ko'p bosqichli mavjud bo'lgan barcha narsalarning, xalqning ko'p asrlik tajribasi bilan ishlab chiqilgan tasvirdir. Maqol va maqollar orqali shakllangan dunyo manzarasini tahlil qilib, uning asosiy xususiyati – antropotsentrizmni ajratib ko'rsatish mumkin¹³.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Антонова Е.Н., Бредис М.А., Владимирова Т.Е., Паремнология без границ. Изд-во РУДН М.2020.
2. Бредис М.А., Димогло М.С., Ломакина О.В., Паремии в современной лингвистике: подходы к изучению, текстообразующий и лингвокультурологический потенциал // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2020.
3. Егорова Э.В., Крашенинникова Н.А. Пословицы и поговорки как объект изучения в лингвистике. Вестник. № 2(16) 2014.
4. Краснокутская М.А. Пословицы и поговорки как объект изучения в лингвистике. *International Journal of Humanities and Natural Sciences*, vol. 11-5 (74), 2022.
5. Лазутин С.Г. Русские народные лирические песни, частушки и пословицы. М. : Высш. шк., 1990.
6. Максудов У. Арабские пословицы и поговорки: возникновение и развитие паремнологических словарей в арабской литературе. Вестник Санкт-Петербургского университета. Вып 1,2012.
7. М.Содиқова “Қисқача ўзбекча-русча мақоллар лугати” тўплами . – Тошкент. “Ўқитувчи”. 1993.
8. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – В 208
9. Мезенцева Е.С. Пословичный фонд языка как фрагмент языкового сознания этноса // Вестник КазНУ. №2. 2005. – С. 23-26.
10. Мадаев О., Собитова Т. Халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент.: Шарқ, 2010.
11. Пермяков Г.Л. К вопросу о структуре паремнологического фонда // Типологические исследования по фольклору: Сб. ст. – М., 1975.
12. Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки (Заметки, по общей теории клише). – М., 1970.
13. Раҳматов Ё. Мақол ва унинг ўзбек мумтоз адабиётидаги эволюцияси. ДСс илмий даражасини олиш учун тақдим қилинган диссертация. – Тошкент. 2023. – В. 270.
14. Koloshits, A.G. (2015). *Methods of translating paroemiological units into Russian (based on Russian fiction)* In *Ideas. Search. Decisions: a collection of articles and abstracts of the IX International scientific-practical. conf. Minsk, November 25, 2015.*
15. Kalontarov, Ya.I. *Tajik proverbs and sayings in analogy with Russian.* Dushanbe: Irfon. (In Russ.) – Dushanbe: Irfon, 1965. – 534.
16. Library.ziyounet.uz

¹³ Краснокутская М.А. Ko'rsatilgan manba'. -В 155